

Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Čigoja
S T A M P A

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

**PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE
U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE**

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Autori

Željka Manić · Vladimir Vuletić · Vera Vratuša · Slobodan Cvejić · Vladimir Ilić
· Marija Babović · Dragan Stanojević · Dunja Poleti · Irena Petrović · Dragana
Stokanić · Ognjen Radonjić · Jovo Bakić · Milica Vesković · Aleksandar Molnar
· Mladen Lazić · Jelena Pešić · Anđelka Mirkov · Milan Vukomanović · Đokica
Jovanović · Marija Radoman · Veselin Mitrović

Izdavači:

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, Čika Ljubina 18-20
„Čigoja štampa“

Za izdavače:

Dušan Mojić
Žarko Čigoja

Recenzenti:

Prof. dr Slobodan Miladinović
Prof. dr Mina Petrović
Doc. dr Dušan Mojić

Lektura i korektura:

Dragana Sabovljević

Tiraž:

500

Štampanje knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Beograd, 2013.

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj

I TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI

Željka Manić OPERACIONALIZACIJA POJMA DRUŠTVENI POLOŽAJ U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENE STRUKTURE U SRBIJI	11
Vladimir Vuletić OSNOVNI POJMOVI DRUŠTVENE STRUKTURE U UDŽBENICIMA SOCIOLOGIJE	29
Vera Vratuša „NOVA” ILI „STARA” DRUŠTVENA STRUKTURISANJA/RASLOJAVANJA U SRBIJI, BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM REPUBLIKAMA I BIVŠIM DRUŠTVIMA „REALNOG SOCIJALIZMA”?	46
Slobodan Cvejić PENZIONERI I NEZAPOSLENI U KLASNOJ ANALIZI – SLUČAJ SRBIJE	64
Vladimir Ilić ODNOS POSMATRANJA I DRUGIH ISTRAŽIVAČKIH POSTUPAKA	78

II PROMENE DRUŠTVENO-EKONOMSKIH STRUKTURA

Marija Babović PROMENE U EKONOMSKIM STRATEGIJAMA DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2012: EKONOMSKO DELANJE PRIPADNIKA RAZLIČITIH DRUŠTVENIH SLOJEVA U USLOVIMA RASTA I RECESIJE	99
Dragan Stanojević MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU	119
Dunja Poleti MOBILNOST RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA U SRBIJI	140
Irena Petrović REGIONALNE NEJEDNAKOSTI NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJKARAKTERISTIKE NEZAPOSLENOSTI PREMA REGIONIMA	157
Dragana Stokanić ULOGA SIVE EKONOMIJE U KLASNO-SLOJNOM POZICIONIRANJU GRAĐANA SRBIJE NAKON 2000. GODINE	178
Ognjen Radonjić JOŠ JEDNA DEKADA BESPUĆA SRPSKE PRIVREDE: UZROCI I PERSPEKTIVE . .	198

III PROMENE POLITIČKE STRUKTURE

Jovo Bakić POPULIZAM ILI DEMAGOGIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU SRBIJE?	219
Milica Vesković POLITIČKA (NE)OPREDELJENOST GRAĐANA U IZBORNOJ 2012.	240
Aleksandar Molnar O ZAŠTIĆENOSTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE NJENIH GRAĐANA.	257

IV KULTURNE I VREDNOSNE PROMENE

Mladen Lazić, Jelena Pešić DRUŠTVENE PROMENE I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA PRIPADNIKA OSNOVNIH KLASA U SRBIJI	281
Anđelka Mirkov VEZANOST GRAĐANA SRBIJE ZA MESTO U KOJEM ŽIVE: EMOCIJE I ZAJEDNIČKI INTERESI	307
Milan Vukomanović REVITALIZACIJA RELIGIJE U SRBIJI I KONCEPT MNOGOSTRUK MODERNOSTI	320
Đokica Jovanović O RASIZMU U NAŠOJ KULTURI	332
Marija Radoman ANALIZA HOMOFOBIJE I DISKURSI O HOMOSEKSUALNOSTI U SRBIJI . .	347
Veselin Mitrović SOCIJALNA STRUKTURA APATIJE I FENOMENOLOGIJA „BESPERSPEKTIVNOSTI“ MEĐU NEZAPOSLENIMA U SRBIJI	364

Dragana Stokanić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

ULOGA SIVE EKONOMIJE U KLASNO-SLOJNOM POZICIONIRANJU GRAĐANA SRBIJE NAKON 2000. GODINE

THE ROLE OF INFORMAL ECONOMY FOR CLASS POSITIONING OF SERBIAN CITIZENS AFTER 2000

Summary

The interest for scientific exploration of informal economy appeared in the 70s of the 20th century and it has not decreased yet. The flexible relations on the labor market have an increasing importance and they facilitate the rise of unregulated labor market. In the circumstances of the recession and widespread social changes, the rate of informal practices has increased.

This paper is dealing with the role of informal economy for class positioning of different social classes in the last two decades. Firstly, it will be investigated social-economic standing of individuals who are engaged in the informal economy. Secondly, it will be presented what types of activities have dominated on the informal market, as well as motives for participating in the grey economy among members of different social groups.

In this analysis, the results from the survey organized in 2000 and 2012 will be used. These surveys are held by the Institute for sociological research, Faculty of Philosophy, Belgrade.

Osobenosti neformalne privrede

Interesovanje za naučno proučavanje neformalne privrede pojavilo se sedamdesetih godina XX veka i od tada ne jenjava. Koncept neformalne privrede, tj. sive ekonomije je tada bio primenjivan na istraživanja društava Trećeg sveta (Portes, 1994: 427)¹. Kasnije je ovaj pojam korišćen i u proučavanju strukturnih

¹ Keith Hart (2010: 143) je pokazao kako pojedinci u Gani kombinuju formalne i neformalne prihode i tako je u svojoj analizi povezoao formalni i neformalni sektor.

promena u razvijenim, postfordističkim društvima, koje su nastale usled naglog tehnološkog razvoja. Pored toga, izučavanje sive ekonomije ima poseban značaj za proučavanje promena društvene strukture u periodu postsocijalističke transformacije. Dakle, fenomen sive ekonomije je univerzalan; prisutan je u ekonomskim sistemima različitog stepena razvoja, iako na pojavu i osobine neformalne privrede utiču različiti ekonomski i kulturni faktori, kao i lokalni, nacionalni i globalni trendovi.

Neformalne aktivnosti nastaju usled izbegavanja državne regulacije i primene zakona u privrednim aktivnostima. Na taj način se obezbeđuje fleksibilnost i smanjuju se troškovi rada. Neformalna privreda obuhvata „sve dohodovne aktivnosti koje nisu regulisane od strane institucija društva u zakonskom i društvenom okruženju u kojem su slične aktivnosti regulisane“ (Castells and Portes, 1989: 12). Dakle, država određuje svojim zakonskim delovanjem ili nedelovanjem granice i karakter neformalne privrede; uređuje privredne odnose donošenjem zakona i administrativnih pravila, kontroliše njihovu primenu i sankcioniše one koji se njima opiru (Cvejić, 2002: 129).

Pre svega, potrebno je utvrditi globalne tendencije koje dovode do uvećanja obima i značaja neformalnih ekonomskih aktivnosti. Ubrzani tehnološki razvoj uslovio je promenu svih aspekata ljudskog života, pa i ekonomskih akcija pojedinaca i domaćinstava. Tako, postfordizam odlikuju kompjuterizovana, fleksibilna proizvodnja i organizovanje rada u manjim, disperzovanim jedinicama. Kastels i Portes (1989: 26) navode da su decentralizacija velikih korporacija u poluautonomne jedinice i povećanje neformalnih aktivnosti povezani procesi.

Pored toga, dolazi do procesa deindustrijalizacije, smanjuje se broj zaposlenih u industriji, raste njihov udeo u tercijarnim i kvartarnim delatnostima. Razvoj uslužnog i informatičkog sektora uticao je i na promenu u strukturi radne snage. Na tržištu rada se traže drugačija znanja, veštine, kvalifikacije, od radnika se zahteva doživotno učenje i usavršavanje. Rast servisne ekonomije je doveo do porasta srednje klase koja je sve više fragmentisana. Smanjenje radničke klase je dovelo i do smanjenja uticaja radničkih zajednica i porasta individualizacije, te su pojedinci prinuđeni da sami pregovaraju na nestabilnom tržištu rada. Oni su sve više okrenuti kreiranju sopstvenih strategija što dovodi do njihove atomizacije (Crompton, 1998: 18). Pored toga, neformalna privreda dodatno utiče na proces atomizacije socijalnih aktera. Orijentacije na individualne strategije preživljavanja značajno podrivaju grupnu solidarnost i kolektivno delanje društvenih aktera (Babović, 2009: 82).

Dakle, tržište rada prolazi kroz korenite promene. Zaposlenja postaju sve nesigurnija, dugoročne karijere koje se grade unutar jedne firme postaju sve ređe, dok sve više udela imaju fleksibilni oblici zapošljavanja (Crompton, 1998: 83). Fluktuacija radnika je sve veća; životne karijere i tržište rada postaju sve di-

namičniji. Uočljivo je da fleksibilni odnosi na zvaničnom olakšavaju narastanje prikrivenog tržišta rada.

Posebno su rast nezaposlenosti i povećanje neformalne ekonomije izraženi u uslovima ekonomske krize. Usled recesije kroz koju prolazi zvanična privreda, povećanja siromaštva i nezaposlenosti, neformalne aktivnosti dobijaju sve veći značaj u strategijama opstanka domaćinstava. Zvanična privreda nije u stanju da ponudi dovoljno radnih mesta, novca, roba i usluga, te se veliki deo stanovništva angažuje u neformalnim aktivnostima (Castells and Portes, 1989, Kim and Kang, 2009). U situaciji ekonomske deprivacije dolazi do nefunkcionisanja državnih institucija, tako da formalne i neformalne sankcije ne uspevaju da spreče angažovanje pojedinaca na sivom tržištu.

Postoje oprečna mišljenja u pogledu posledica koje siva ekonomija ima na funkcionisanje društva. Smatra se da može imati pozitivne učinke kao što su: ublažavanje ekonomskih nejednakosti, smanjenje siromaštva, parcijalni privredni rast, održavanje tržišnih odnosa, kao i bolje snabdevanje građana². Ipak, negativni efekti u dugoročnoj perspektivi odnose prevagu i dovode do privredne recesije, nesigurnog privrednog ambijenta nepovoljnog za dalja ulaganja. Tako neprijateljene ekonomske aktivnosti utiču na funkcionisanje čitavog sistema. Stvara se atmosfera nepoverenja, nestabilnosti i nemogućnosti predviđanja, što utiče na smanjenje stranih investicija. Mrkšić smatra da neformalna privreda ima sledeće ključne posledice: smanjenje budžetskih prihoda, dodatno opterećenje formalne privrede i ublažavanje društvenih napetosti (Mrkšić, 1994: 33-34). Država gubi deo budžetskih prihoda, a prevelik teret podnosi formalna privreda. Neoporezi vanjem ekonomskih aktivnosti smanjuju se doprinosi za opštu socijalnu i zdravstvenu zaštitu, što najviše pogađa marginalne slojeve (Krstić, 1998). Smatra se da neformalna privreda svojom distributivnom ulogom može u određenoj meri da promeni materijalni položaj domaćinstava.

² Pored nespornih negativnih činilaca, pojedini autori navode da neformalna privreda može imati pozitivne efekte na razvoj privrede određenog regiona. Vittorio Cappechi je proučavao italijanski region Emilija Romanja, koji predstavlja idealni tip regiona sa fleksibilnim, specijalizovanim razvojem i ekspanzijom tercijarnog sektora. Specifične istorijske, ekonomske i kulturne osobenosti dovele su do segmentiranog privrednog rasta i prevlasti pozitivnih funkcija neformalne privrede (Cappechi, 1989). Slično tome, Ištvan Gabor je smatrao da neformalna privreda u Mađarskoj, koja je nastala iz sukoba sa zvaničnim socijalističkim sistemom, ima sličan dinamički potencijal (Gabor, 1997: 8). Ipak se pokazalo da siva ekonomija u ovoj postsocijalističkoj zemlji nema dovoljno snage za akumulaciju kapitala, rast kapitalističke proizvodnje i njenu legitimaciju. Iz sive ekonomije nije regrutovana ekonomska elita jer se ona obnavljala iz ranije klase kolektivnih vlasnika. Male firme u Mađarskoj su suviše fragmentisane i bave se prvenstveno tercijarnim delatnostima (Gabor, 1997: 9).

Neformalna privreda i društvena struktura

Povremeni, privremeni, neprijavljeni poslovi, kao i naturalna proizvodnja, imaju sve većeg udela u budžetima domaćinstava i čine sastavni deo ekonomskih strategija. Nalazi istraživanja iz različitih delova sveta su pokazali da „neformalne ekonomske aktivnosti ne predstavljaju marginalno područje društvene reprodukcije, već značajan, integralni deo sistema reprodukcije društva, tesno povezan sa formalnim ekonomskim sistemom” (Babović, 2009: 23). „Mingione je utvrdio da novčani resursi iz neformalnih izvora takođe doprinose ukupnim novčanim resursima domaćinstva, tako da utiču i na formiranje cene rada i agregatne potražnje, ali oni izmiču kontroli formalnog tržišta i države” (Babović, 2009: 29-30). Prihodi iz neformalnih aktivnosti mogu u nekim slučajevima da promene materijalni položaj pojedinaca toliko da oni menjaju svoj status na društvenoj lestvici. Na taj način neformalna privreda utiče na preoblikovanje društvene strukture i kreiranje novih nejednakosti. Promene u oblicima i načinima strukturiranja su izazov za naučno istraživanje koje zahteva nove pristupe u klasnoj teoriji. Pored toga, novi pristupi traže i nove metode za istraživanje klasne strukture. Dosadašnje klasne teorije su analizirale klasni položaj na osnovu položaja pojedinaca na formalnom tržištu rada. Agregati zanimanja su bili toliko rasprostranjen način proučavanja društvene stratifikacije, da se društvena struktura često poistovećivala sa strukturom zanimanja. Smatralo se da je zanimanje značajni pokazatelj položaja na društvenoj lestvici jer određuje visinu materijalnih nagrada, količinu ugleda i životne šanse pojedinaca. Uprkos tome, pristupi kao što su agregati zanimanja postaju nedovoljni za precizno proučavanje društvene strukture savremenih društava.

Različiti autori navode da sfera rada sve manje oblikuje materijalni položaj, životne šanse i identitete pojedinaca. Tako Offe navodi da „rad” više nije ključni sociološki koncept“ (Offe, cit. prema Crompton, 1998: 84). Radno mesto i zvanični prihodi sve manje određuju klasnu poziciju pojedinaca i domaćinstava. Na primer, Castells i Portes (1989: 308) navode da se klase u savremenom društvu sve više definišu na osnovu borbe, a ne strukture. Kolektivni akteri se određuju svojim projektima i vizijama, a ne položajem u radnom procesu. To bi značilo i da radni angažman u neformalnoj privredi slabo utiče na klasno pozicioniranje. Uprkos ovim mišljenjima, sfera rada i dalje najviše određuje materijalni položaj i životne šanse pojedinaca i domaćinstava. U savremenim, kapitalističkim društvima i dalje postoje systemske nejednakosti na osnovu pristupa imovini, zapošljavanju i „životim šansama“ (Crompton, 1998: uvod II). Tako se smatra da formalno tržište rada oblikuje društvene nejednakosti, a neformalni poslovi mogu u određenoj meri da utiču na promenu klasnih odnosa.

Povećanje značaja neformalnih aktivnosti otežava proučavanje društvene strukture jer su klasni položaji sve više nekristalizovani. Prihodi van formalnog

tržišta rada imaju sve većeg udela u budžetima domaćinstava i oni mogu da poprave njihov materijalni i klasni položaj. Pored toga, domaćinstva se sve više oslanjaju na neformalne, netržišne i nenovčane razmene, kao i na naturalnu proizvodnju i rad u okviru domaćinstva. U tim situacijama, što je neformalna privreda prisutnija u nekom društvu, klasna struktura postaje sve zamagljenija, sa horizontalnim, fluidnim mrežama aktivnosti koje zamenjuju stabilne vertikalne proizvodne odnose. „Između strukturalne logike proizvodnje i prisvajanja proizvoda i aktuelne socijalne organizacije tih procesa postoje brojni posrednici koji ometaju korespondenciju između radnog iskustva i klasnog položaja“ (Castells and Portes, 1989: 31).

Analiza radnih aktivnosti ne može da se fokusira samo na proučavanje formalnog zaposlenja, već je potrebno uzeti u obzir i sve oblike neformalnih radnih aktivnosti. Neformalna i formalna privreda su dve integralne i isprepletane scene na kojima se odvijaju proizvodnja i razmena, što utiče na raspodelu i alokaciju društvenog bogatstva. Na taj način, siva ekonomija utiče na pojavu novih oblika nejednakosti jer svojom akumulacionom ulogom utiče na društvenu diferencijaciju.

Istraživanja u različitim društvenim kontekstima pokazuju da se domaćinstva polarizuju na „radno bogata“ i „radno siromašna“. „Nalazi Pahlovog i Gershunjevog istraživanja su pokazali da se neformalni oblici rada ne javljaju kao zamena za gubitak formalnog zaposlenja. Naime, ne samo da se neformalne aktivnosti i kućni rad povećavaju kod domaćinstava sa svim nezaposlenim članovima, već rastu i kod domaćinstava kod kojih je jedan ili više članova formalno zaposleno. Nezaposleni rede imaju resurse potrebne za uključivanje u neformalno tržište rada, kao i za aktivnosti kućne ekonomije“ (Babović, 2009: 24). Prihodi od neformalnog zaposlenja su više dopuna kućnom budžetu, a ne osnovni izvori novčanih primanja. Pored toga, novac sa neformalnog tržišta ne popravlja materijalno stanje domaćinstava toliko da bi ih izdigao na hijerarhijskoj lestvici. Isto zapažanje ima i Cappechi: „Što je porodica siromašnija, siromašnije su joj i aktivnosti, razvijanje tih aktivnosti zahteva bolju ekonomsku poziciju“ (Cappechi, 1989: 197). Domaćinstva koja razvijaju diversifikovane radne strategije imaju viši materijalni položaj, lakše rekombinuju postojeće resurse i olakšan im je pristup drugim poslovima i izvorima prihoda. Društvene mreže, socijalni kapital i neformalni kontakti imaju veliki značaj za pronalaženje poslova (Crompton, 1998: 197). Domaćinstva se polarizuju na ona kojima je olakšan pristup poslovima na tržištu, zbog čega imaju više izvora prihoda, i na ona koja ne mogu da nađu bilo kakav posao. Ovaj proces utiče na rast društvene i ekonomske polarizacije (Crompton, 1998: 160).

Svaka društvena grupa ima različite resurse, motive i namere sa kojima ulazi na neregulisano, prikriveno tržište. Neformalne aktivnosti moraju biti predstavljene kao sredstva društvenih grupa kojima žele da postignu partikularne ci-

ljeve u skladu sa svojim društvenim položajem. Posebno su ekonomska kriza i strukturne promene u postfordizmu i postsocijalizmu okolnosti koje su dovele do reorganizacije ekonomskih aktivnosti i stvaranja diversifikovanih strategija.

Društvo Srbije je imalo usporen i specifičan put postsocijalističke transformacije. Jedna od karakteristika srpskog društva tokom devedesetih bio je veliki obim neformalnih ekonomskih aktivnosti, zbog čega neformalna privreda ima veliki značaj za proučavanje postsocijalističke transformacije u Srbiji. Na naglu ekspanziju neformalne privrede uticao je splet strukturnih i konjunktivnih faktora: kriza i raspad prethodnog samoupravnog ekonomskog sistema, legitimacijska kriza države i političkog sistema, postojanje vrednosnog i institucionalnog vakuuma, rat u okruženju, ekonomske sankcije, osiromašenje itd.

Neformalni sektor se razvijao kao „para-sistem“ koji je doveo do rasta privatnog sektora; siva ekonomija se javlja kao „dodatno polje proizvodnje društvenog života“ (Cvejić, 2006b: 3). Kraha ekonomskog i političkog sistema i njihova delegitimacija doveli su do stvaranja vrednosnog vakuuma koji je samo pratio i opravdao neregulisana ekonomska angažovanja. U periodu blokiranosti postsocijalističke transformacije, siva ekonomija je imala značajni uticaj na promenu društvene strukture. Zapravo, neformalna privreda je pospešila već postojeći trend diferencijacije i dualizacije društvene strukture tako što je uticala na polarizaciju društva i povećanje materijalnih nejednakosti. Neregulisano tržište je postalo mesto saradnje ranije kolektivno vlasničke klase i nove klase koja se konstituisala. Neformalna privreda je imala protivrečnu ulogu tako što je naizgled smanjivala socijalne napetosti, a suštinski je multiplikovala nejednakosti. Stvarala se „parazitska simbioza“ između više klase i nižih slojeva, nezaposlenih, penzionera kojima je neformalna privreda omogućavala zadovoljenje osnovnih potreba (Cvejić, 2006b: 29).

Rad će se baviti ulogom neformalne privrede u periodu odblokiranosti postsocijalističke transformacije. Potrebno je utvrditi na koji način je promena šireg makroekonomskog i političkog konteksta uticala na obim sive ekonomije, vrste aktivnosti koje pojedinci obavljaju na ovom tržištu i koji motivi ih navode da se angažuju u neformalnim aktivnostima. Najzad, biće prikazano na koji način neformalna ekonomija u promenjenim okolnostima utiče na preoblikovanje društvene strukture: da li prati osnovne linije uspostavljenih društvenih nejednakosti, da li ih multiplikuje ili stvara nove. Kako bi se to postiglo, analiziraće se podaci tri istraživanja koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja 2003, 2007. i 2012. godine.

U nastavku teksta će prvo biti reči o metodološkim pitanjima, nakon čega će se analizirati osnovne karakteristike neformalnog tržišta rada u Srbiji nakon 2000. godine (obim, frekvencija uključivanja, odgovori na otvoreno pitanje zašto neformalni poslovi nisu formalno regulisani). Zatim, analiziraće se učešće

pripadnika različitih klasa na neformalnom tržištu i razlike u materijalnom standardu pripadnika različitih slojeva u odnosu na to da li se bave ili ne bave sivom ekonomijom. Nakon toga sledi predstavljanje vrsta ekonomskih aktivnosti i, najzad, analiziraće se motivi za učešće na sivom tržištu.

Metodološke napomene

Naučna istraživanja neformalne privrede susreću se sa različitim poteškoćama. Prvenstveno, teškoće u naučnom istraživanju sive ekonomije proističu iz same prirode ove pojave. U neformalnu privredu spadaju ekonomske aktivnosti koje se opiru pravnoj regulaciji i državnoj kontroli. Obuhvataju niz poslova za koje nisu plaćeni porezi i drugi doprinosi. Tako prihodi koji potiču iz sive ekonomije ostaju neprijavljeni državnim organima, a deo njih ostaje nevidljiv i naučnim istraživačima. Neformalnu privredu karakterišu prikrivanje i mističnost „što otežava empirijska istraživanja i teorijske procene“ (Feige, 1990: 991), tako da se može reći da je proučavanje sivog tržišta „naučna želja za saznavanjem nepoznatog“ (Schneider and Enste, 2002: 4). Mrkšić (1994: 23) takođe ističe da ovu pojavu prati arbitrarnost, te se ona definiše kao „ono što istraživač želi da vidi i što njegov istraživački instrument meri“. Ovaj fenomen obuhvata različite vrste ekonomskih aktivnosti, od privremenih poslova u građevinarstvu, preko ulične prodaje, do neprijavljenih preduzeća. Zbog raznovrsnosti neformalnih aktivnosti teško je obuhvatiti jednim istraživanjem sve aspekte ove pojave koristeći jedan metod i jednu tehniku za prikupljanje podataka. Zatim, ova vrsta ekonomskih aktivnosti, pored zakonskih, nailazi i na neformalne sankcije jer neformalne aktivnosti spadaju u društveno nepoželjna ponašanja. Bez obzira koliko je rasprostranjena u nekom društvu, siva ekonomija nailazi na osudu.

Anketnim istraživanjem je teško doći do nekih aktivnosti koje se obavljaju u sektoru sive ekonomije. Zbog toga će se, u ovom tekstu, pod sivom ekonomijom podrazumevati samo dodatni poslovi koji se obavljaju neprijavljeno, samostalno na tržištu, ili za neformalnog poslodavca, dok će oblici prirodne proizvodnje i kućnog rada biti izuzeti iz analize. U ovom radu su korišćeni empirijski podaci iz istraživanja *Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji*, sprovedenog 2003. godine, *Socioekonomske strategije domaćinstava u Srbiji iz 2007. godine* i *Promene osnovnih struktura srpskog društva iz 2012. godine*. Ova istraživanja pružaju mogućnost uporedne analize, kako bi se što bolje utvrdile dinamika i karakteristike društvene strukture i način na koji je neformalna privreda uticala na ove promene.³ Razlike u materijalnom položaju članova različitih klasno-slojnih

³ Pomenuta istraživanja je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Podaci su prikupljeni anketnim istraživanjem na na-

grupa koji se bave i koji se ne bave neformalnim ekonomskim aktivnostima analizirane su T testovima.

Klasni položaj je operacionalizovan na osnovu radnog mesta, socioekonomskog statusa i stepena obrazovanja. Formirano je 7 klasa: 1 – viša klasa (političari višeg, srednjeg i nižeg ranga, direktori višeg i nižeg ranga, srednji i krupni preduzetnici), 2 – direktori nižeg ranga i sitni preduzetnici, samozaposleni, 3 – stručnjaci i rukovodioci, 4 – službenici i tehničari (nemanuelni radnici sa srednjim obrazovanjem), 5 – kvalifikovani manuelni radnici (VKV, KV radnici, samozaposleni sa radničkim kvalifikacijama), 6 – nekvalifikovani manuelni radnici (PKV i KV radnici), 7 – poljoprivrednici.

Model je preuzet iz teksta „Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, Mladena Lazića i Slobodana Cvejića (Lazić i Cvejić, 2004).

Zbog male zastupljenosti krupnijih i srednjih poljoprivrednika, sva poljoprivredna domaćinstva su svrstana u klasu 7.

Penzioneri, nezaposleni i studenti nemaju klasni položaj na osnovu položaja na tržištu rada, odnosno na osnovu socioekonomskog statusa, te je bilo potrebno da se njihov klasni položaj izvede indirektno. Penzionerima je klasni položaj bio dodeljen na osnovu prvog radnog mesta. Nezaposlenima je određen na osnovu radnog mesta supružnika, ako su u braku, ili roditelja, ako žive u istom domaćinstvu. Pri određivanju klasnog položaja pojedinaca korišćen je dominacijski pristup, gde se domaćinstvu klasni položaj pripisuje na osnovu člana domaćinstva koji ima najveći socioekonomski status i najviši nivo stečenog obrazovanja.

Analiza karakteristika neformalnog tržišta rada u Srbiji nakon 2000. godine

Ranija istraživanja su pokazala da se „visok procenat (83%) dodatnih radnih aktivnosti obavlja u sferi sive ekonomije“ (Babović i Cvejić, 2002: 118). Kako bi se dobili precizni podaci, bilo je potrebno izdvojiti neformalne aktivnosti od dodatnih „regularnih“ prijavljenih. S tim ciljem, svi ispitanici koji su potvrdili da imaju dodatne poslove koje obavljaju samostalno ili za neformalnog poslodavca uvršteni su u učesnike na sivom tržištu.

Analizirajući odgovore ispitanika na pitanje o dodatnim poslovima, dolazi se do podataka koji su priloženi u tabeli 1.

cionalnom stratifikovanom uzorku. U istraživanju strategija društvenih grupa iz 2003. godine obuhvaćeno je 1.635 domaćinstava i pojedinaca, dok je u istraživanju iz 2007. godine bilo anketirano 1.993 pojedinaca i domaćinstava, a 2012. 2.500 ispitanika.

Tabela 1. Obim sive ekonomije, procenat učesnika na sivom tržištu među svim ispitanicima

	2003.	2007.	2012.
Ne učestvuju na sivom tržištu	63,3	70,4	79,2
Učestvuju na sivom tržištu	36,7	29,6	20,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ako se uporede rezultati ovog istraživanja sa istraživanjima iz devedesetih godina, dolazi se do zaključka da obim sive ekonomije opada⁴. Na osnovu prikazanih podataka iz tri istraživanja, može se zaključiti da je stabilizacija ekonomskih i političkih prilika u Srbiji dovela do postepenog smanjenja neformalne ekonomije početkom XXI veka.

Naredne tabele pokazuju da je znatno manji procenat ispitanika odgovorio na otvoreno i direktno pitanje o sivoj ekonomiji u odnosu na prethodno analizirano pitanje o dodatnim poslovima. Time se pokazuje nespremnost ispitanika da otvoreno govore o ovoj temi. Uprkos velikom obimu, siva ekonomija spada u društveno neprihvatljiva ponašanja suprotna privrednom i opštedruštvenom moralu.

Tabela 2. Odgovori na otvoreno pitanje: „Zašto dodatni posao nije formalno regulisan?“

	% onih koji su odgovorili na pitanje 2003.	% onih koji su odgovorili na pitanje 2007.	% onih koji su odgovorili na pitanje 2012.
Volja poslodavca	–	21,5	23,6
Nije sivi posao	13,9	–	–
Izbegavanje poreza	15,1	25,9	30,0
Nesprovođenje zakona	6,9	–	–
Neodgovornost poslodavca	11,0	–	–
Sitni, povremeni poslovi ili zaposlen, penzioner	34,6	16,0	17,6
Komplikovana administracija, propisi	–	4,9	4,5
Ne zna	–	7,4	7,5
Ostalo	18,5	24,2	16,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0

⁴ Najveći obim sive ekonomije zabeležen je 1993. godine, kada je udeo proizvedenih roba i usluga na neformalnom tržištu prelazio polovinu čitavog društvenog proizvoda. Po istraživanju Danila Mrkšića iz 1993. godine, 54,4% domaćinstava je bilo angažovano na sivom tržištu. Krajem devedesetih, tačnije 1998. godine, prihodi iz neformalnih aktivnosti su iznosili 1/3 društvenog proizvoda. (Babović, 2009: 93). Učešće neformalnih ekonomskih aktivnosti „u SRJ u 1991. je iznosilo 31,6% u odnosu na registrovani društveni proizvod, u 1992. Ta brojka je bila 41,7%, u 1993. 54,4%, u 1994. 44,7%, u 1995. 40,8% i u 1997. 34,5%” (Cvejić, 2006: 27).

Analiza podataka iz 2007. i 2012. godine pokazuje da je došlo do promena na neformalnom tržištu. One su uticale na to da ispitanici navode različite razloge za angažovanje na sivom tržištu. U istraživanju iz 2003. godine ispitanici su najučestalije navodili da se povremeno bave neformalnim aktivnostima, te zato ti poslovi nisu prijavljeni i oporezovani. U ovaj procenat ulaze i oni koji su formalno zaposleni, a imaju dodatni posao, kao i penzioneri koji imaju neformalne aktivnosti. Prema podacima iz 2007. i 2012. godine, neredovnost ili povremenost poslova je razlog koji se ređe javlja.

Ovu tvrdnju potkrepljuju i podaci o frekventnosti učešća na sivom tržištu koji će biti izloženi u nastavku teksta.

Prema podacima iz 2007. i 2012. godine, ispitanici su češće navodili da imaju aktivnosti na sivom tržištu zbog povećanja profita: izbegavanjem poreza i neprijavlivanjem radnika. S obzirom na porast stope nezaposlenosti, veliki broj lica se na neformalnom tržištu našao u situaciji zavisne eksploatacije⁵. Što se tiče frekvencije uključivanja aktera na neformalno tržište, podaci pokazuju da se veći broj redovno bavi neformalnim poslovima.

Tabela 3. Frekvencija uključivanja na sivo tržište u (%)

	2003.	2007.	2012.
Redovno, svakog meseca	54,0	65,8	67,4
Povremeno (5-6 puta godišnje)	38,3	28,3	26,7
Retko (1-2 puta godišnje)	7,7	5,9	5,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ako se poredi stanje na sivom tržištu nakon 2000. godine sa ranijim istraživanjima iz devedesetih godina, zapaža se da, iako se obim sive ekonomije lagano smanjuje, akteri koji su aktivni učestalije se uključuju na neformalno tržište. Opao je broj onih koji se retko bave neformalnim aktivnostima zato što su im sada formalni prihodi dovoljni za sticanje željenog standarda. S druge strane, proporcionalno raste broj aktera koji se učestalo i dugotrajno uključuju u neformalne aktivnosti. Radna angažovanja skrivena od državne regulacije više ne predstavljaju trenutno rešavanje egzistencijalnih problema, već siva ekonomija sve više postaje polje stalnih aktivnosti na kojima se bazira radna karijera pojedinaca i reprodukcija klasnog položaja domaćinstava.

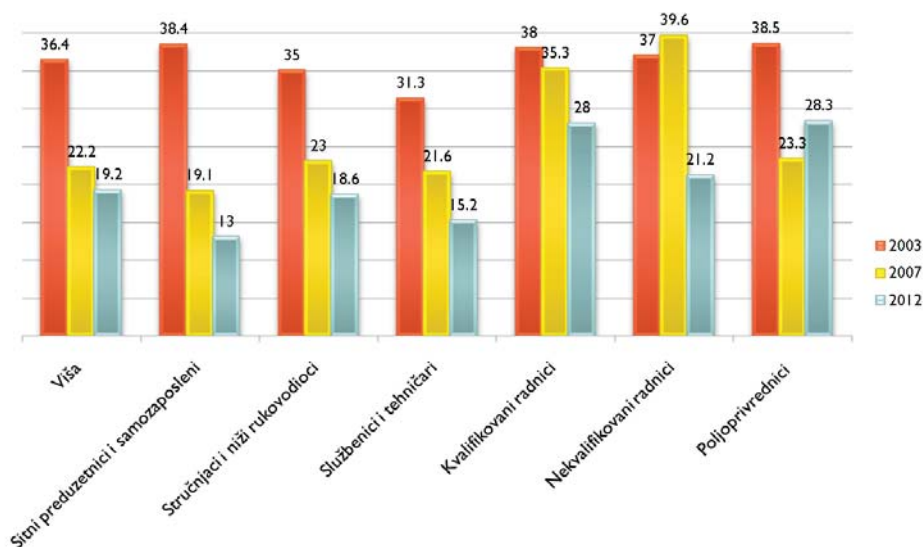
⁵ Podaci iz ranijih istraživanja svedoče da su zarade u neformalnom sektoru veće za 46%, zbog toga što se izbegava plaćanje poreza. Dobitak koji se stiče tim putem u većem procentu prisvaja poslodavac (54%) dok ostatak (46%) ide zaposlenom (Cvejić, 2006b: 27).

Angažovanje na sivom tržištu različitih društvenih slojeva i razlike u materijalnom položaju

U ovom delu rada će biti predstavljeni podaci o udelu angažovanih aktera na sivom tržištu u različitim klasno-slojnim grupacijama i načinu na koji utiču na njihov materijalni položaj. Neformalne aktivnosti moraju biti predstavljene kao sredstva društvenih grupa kojima žele da postignu partikularne ciljeve u skladu sa svojim društvenim položajem.

Ako se pogleda udeo aktera na neformalnom tržištu za svaku klasu pojedinačno u 2003. godini, u svim klasama je sličan raspored učesnika i neučesnika na sivom tržištu.

Grafikon 1. Klasno-slojni položaj aktera na sivom tržištu

Iz ovih podataka se može zaključiti da su aktivnosti i prihodi iz sive ekonomije bili sastavni deo strategija domaćinstava svih klasa. Ovo dalje govori o ravnomernoj raširenosti i velikom društvenom značaju ove pojave u periodu od-blokirane transformacije.

Podaci iz 2007. godine svedoče da jedino među nekvalifikovanim radnicima raste broj učesnika na neformalnom tržištu u odnosu na 2003. godinu. Ovaj društveni sloj je konsolidovao svoj položaj, približio se po materijalnom položaju poljoprivrednicima i kvalifikovanim radnicima. Uprkos tome, jedan deo pripadnika ove klase je bio prinuđen da se bavi neformalnim aktivnostima, tako da se može naslutiti da je za poboljšanje njegovog materijalnog položaja zaslužan i prihod od neformalne ekonomije. Zatim, podaci iz 2012. godine pokazuju da se

značajno smanjio broj nekvalifikovanih radnika koji su „prijavili” neformalne aktivnosti. Prema poslednjim podacima, veći broj kvalifikovanih radnika i poljoprivrednika je priznao da ima neformalne aktivnosti u odnosu na nekvalifikovane radnike. S tim u vezi, ostaje otvoreno pitanje da li su se mogućnosti na sivom tržištu za radnike bez kvalifikacija smanjile, ili su oni konsolidovali svoj položaj na formalnom tržištu rada, te im neregulisana angažovanja nisu potrebna. U svakom slučaju, za ovu grupu ekonomska recesija je predstavljala izazov, a rešenje za egzistencijalne probleme neki nekvalifikovani radnici su potražili na neformalnom tržištu rada.

Među poljoprivrednicima postoji značajni broj aktera na sivom tržištu. Upravo prema podacima iz 2012. godine, poljoprivrednici su jedina klasno-slojna grupacija koja beleži porast aktivnih članova na sivom tržištu u odnosu na 2007. godinu. S druge strane, među pripadnicima viših i srednjih društvenih slojeva značajno manje osoba se uključuje na sivo tržište.

Na osnovu iznetih rezultata može se zaključiti da su društveni slojevi koji se nazivaju gubitnicima u periodu transformacije i dalje prinuđeni da se bave neformalnim ekonomskim aktivnostima u okviru ekonomije preživljavanja. To se pre svega odnosi na kvalifikovane i nekvalifikovane radnike kojima ubrzana privatizacija, restrukturiranje i liberalizacija privrede nisu pogodovali. Zatvaranje i prodaja društvenih firmi za njih su značili nezaposlenost, gubljenje bilo kakve, makar prividne, ekonomske i socijalne sigurnosti. Jedini način za pronalaženje poslova je bilo angažovanje na sivom tržištu. Na taj način će oni postati dvostruki gubitnici na formalnom i neformalnom tržištu.

Tokom perioda odblokirane transformacije, pripadnici srednje klase konsoliduju svoj klasni položaj. Čak i kada se pripadnici srednje klase radno angažuju na sivom tržištu, oni imaju različite aktivnosti na neformalnom tržištu u odnosu na pripadnike kvalifikovanih, nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika. Članovi srednje klase poseduju kulturni i socijalni kapital koji im je omogućio privilegovani položaj na formalnom i neformalnom tržištu rada. Angažman na neformalnim poslovima im omogućava veće prihode koji utiču na poboljšanje materijalnog standarda.

Potrebno je utvrditi da li angažovanje članova različitih društvenih slojeva na sivom tržištu utiče na promenu materijalnog i klasno-slojnog položaja. Kako bi se to utvrdilo, upoređiće se domaćinstva koja imaju neformalne aktivnosti sa onima koja pripadaju istom društvenom sloju, a nisu angažovana u sivoj zoni poslovanja. Na taj način će se utvrditi da li neformalna angažovanja imaju različitu funkciju za članove različitih društvenih slojeva, odnosno, da li materijalni položaj stoji u vezi sa neformalnim aktivnostima. Takođe, želja je da se proverí da li prihodi od neformalnih aktivnosti izdižu domaćinstva iznad proseka društvenog sloja kojem pripadaju ili pomažu domaćinstvima da održe materijalni standard na nivou ostalih članova društvenog sloja.

Tabela 4. Prosečni materijalni položaj domaćinstava prema slojnom položaju i angažovanju na neformalnom tržištu⁶

	2003.		2007.		2012.	
	Prosečan materijalni položaj	Značajnost	Prosečan materijalni položaj	Značajnost	Prosečan materijalni položaj	Značajnost
Stručnjaci i niži rukovodioci	Ne bave se	3,22	,274	3,61	2,64	,879
	Bave se	3,29		3,76	2,71	
Službenici i tehničari	Ne bave se	3,03	,872	3,24	2,05	,075
	Bave se	3,10		3,53	2,25	
Kvalifikovani radnici	Ne bave se	2,39	,359	2,70	1,78	,437
	Bave se	2,56		2,94	1,74	
Nekvalifikovani radnici	Ne bave se	1,87	,877	2,39	1,45	,315
	Bave se	2,32		2,61	1,52	
Poljoprivrednici	Ne bave se	2,55	,001	2,72	1,73	,675
	Bave se	2,39		2,77	1,68	

⁶ U tabeli nisu prikazani rezultati za dva najviša sloja: rukovodioce i preduzetnike i samozaposlene, zbog nedovoljnog broja slučajeva za analizu.

Analiza je pokazala da skorovi materijalnog položaja imaju statističku značajnost samo među poljoprivrednicima prema podacima iz 2003. i među stručnjacima i nižim rukovodiocima 2007. godine. Prema rezultatima tri istraživanja, u svim ostalim slučajevima T testovi su pokazali da nema razlike u materijalnom položaju između pripadnika društvenih slojeva koji se bave i koji se ne bave neformalnim aktivnostima. Naime, neformalne aktivnosti služe određenim pripadnicima društvenog sloja da održe životni standard sloja kojem pripadaju, a ne da se izdignu za stepenik više na hijerarhijskoj lestvici.

Na osnovu prikazanih rezultata, može se zaključiti da prihodi i aktivnosti iz neformalne privrede ne utiču značajno na povećanje diferencijacije unutar društvenih slojeva tako što ne omogućavaju članovima koji imaju neformalne poslove da akumuliraju više materijalnih sredstava. Analiza pokazuje da ovi prihodi nisu dovoljni da članove koji imaju neformalne aktivnosti izdignu za stepenik više na stratifikacijskoj lestvici. Stoga je zaključak da neformalna privreda ne utiče na povećanje unutarlojnih nejednakosti, ne uspevajući da pomeri međuslojne barijere postojećih društvenih nejednakosti. Razlog je što su prihodi i aktivnosti na sivom tržištu determinisani položajem na tržištu rada i društvenim položajem. Nastale nejednakosti na formalnom tržištu rada prenose se i na sferu neformalnog poslovanja, tako što se znanja, kvalifikacije, ekonomski kapital i društveni kontakti prenose sa zvaničnog u nezvanični sistem poslovanja. Na taj način klasno-slojni položaj utiče i na aktivnosti u sferi sive ekonomije.

Vrste aktivnosti na sivom tržištu rada

Neformalne ekonomske aktivnosti obuhvataju raznovrsne aktivnosti za koje su potrebna različita znanja, veštine, kontakti i koje donose različite prihode. Važno je dovesti u vezu vrste aktivnosti sa klasno-slojnim položajem. Niži i srednji slojevi, gradsko i seosko stanovništvo, bavili su se različitim aktivnostima u zavisnosti od dostupnog kapitala. Ranija istraživanja su pokazala da je tokom devedesetih u strukturi neregulisanih privrednih aktivnosti dominirala „poljoprivredna delatnost (25,2% angažovanih domaćinstava), drugo mesto pripada trgovini (16,7%), a za ovim aktivnostima slede zanatsko-uslužne delatnosti (15,1%) i pružanje intelektualnih usluga (6,5%), dok je na poslednjem mestu izdavanje stambeno-poslovnog prostora, sa skromnim učešćem angažovanih domaćinstava (3,2%)“ (Mrkšić, 1994: 45). Potrebno je utvrditi koliko se struktura neformalnih aktivnosti izmenila u periodu nakon 2000. godine.

Tabela 5. Zastupljenost aktivnosti na sivom tržištu (u %)

Vrsta aktivnosti	2003.	2007.	2012.
Poljoprivredne aktivnosti	47,8	46,2	45,9
Zanatstvo	10,5	13,3	11,4
Trgovina	12,0	6,8	6,5
Fizički rad	8,6	10,3	6,5
Građevinarstvo	3,0	3,6	2,0
Intelektualne i umetničke delatnosti	5,1	7,7	11,2
Čuvanje dece, pomoć u kući, nega starih i bolesnih	2,6	3,7	4,5
Ostalo	10,3	8,5	12,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Podaci istraživanja radenih posle 2000. godine su pokazali da se struktura aktivnosti na sivom tržištu nije značajno promenila. Nakon 2000. godine, na neformalnom tržištu dominiraju poljoprivredne aktivnosti, slično kao i devedesetih. Suprotno tome, najveća promena je zabeležena u broju trgovačkih neformalnih aktivnosti. Naime, u periodu od 4 godine (između 2003. i 2007), došlo je do drastičnog smanjenja udela trgovine u neformalnim aktivnostima. Prema podacima iz 2012. godine, neformalne trgovačke aktivnosti ostale su na sličnom nivou kao 2007 – oko 6%. Državna regulacija (uvođenje fiskalnih kasa i poreza na dodatu vrednost), poboljšanje materijalnog standarda, kao i bolja snabdevenost robom široke potrošnje, otvaranje trgovinskih lanaca, faktori su koji su imali najviše uticaja na suzbijanje neformalnog prometa. Ostale aktivnosti nisu pretrpele značajne promene u periodu od 2003. do 2007. godine. Zatim, poslednje istraživanje iz 2012. godine svedoči da se smanjuje neregulisan fizički rad, a da su intelektualne delatnosti u porastu⁷.

Dakle, na neformalnom tržištu i dalje dominiraju poslovi za koje su potrebni mala kapitalna opremljenost i ulaganja. Takođe, za obavljanje ovih aktivnosti nisu potrebna stručna znanja i dodatne veštine. Zbog toga poljoprivreda i trgovina spadaju u lako dostupne oblasti za bavljenje neformalnim ekonomskim aktivnostima (Mrkšić, 1994: 30). Zatim, na sivom tržištu su najviše zastupljene aktivnosti koje su direktno povezane sa zadovoljenjem osnovnih životnih potreba i održavanjem egzistencije. Tako se može reći da se neformalna privreda javlja kao sastavni deo strategija opstanka u ekonomiji nestašice. Cilj ovakvih aktivnosti je samosnabdevanje, a ne proizvodnja i prodaja na tržištu koje bi omogućile dalju akumulaciju i razvoj preduzetničkih aktivnosti. Stoga se može zaključiti da

⁷ Istraživanja iz istog perioda su došla do podataka da je trgovina mnogo više zastupljena među neformalnim aktivnostima (28,3%). Ostale grane imaju manju zastupljenost i respektivno njihov redosled izgleda ovako: poljoprivreda (21,7%), zanatstvo (18,8%), finansijske usluge (7,2%) i građevinarstvo (6,9%) (Cvejić, 2006b: 27).

neformalna privreda nema dinamički potencijal za dalji razvoj preduzetničkih delatnosti jer prihodi iz neformalne privrede ne omogućavaju organizovanu akumulaciju i privredni razvoj. Iz iznetog se može zaključiti da aktivnosti na sivom tržištu nakon 2000. godine nisu pretrpele značajne promene; imaju iste karakteristike i svrhu kao tokom devedesetih, jedino se njihov obim smanjio.

Analiza je pokazala da su pripadnicima različitih društvenih slojeva dostupne različite aktivnosti na sivom tržištu. Poljoprivrednim aktivnostima se očekivano najviše bave poljoprivrednici, a nakon njih slede kvalifikovani i nekvalifikovani radnici. U obavljanju neformalnih zanatskih aktivnosti dominiraju kvalifikovani radnici, a slede ih službenici i tehničari. Kvalifikovani radnici poseduju potrebna znanja, kvalifikacije i sredstva za rad koja im omogućavaju da se neformalno bave zanatskim aktivnostima bilo za neformalnog poslodavca, ili u sopstvenoj neprijavljenoj radnji.

Rezultati pokazuju da su trgovinske neformalne aktivnosti više dostupne članovima srednje, u odnosu na pripadnike niže klase. Pored toga, podaci još jednom potvrđuju da se najdinamičnije menjala sfera neformalne trgovine jer su se i akteri na ovom delu sivog tržišta promenili. Po istraživanjima iz devedesetih godina, „u strukturi učesnika trgovinskih delatnosti najveći udeo su imali zemljoradnici” (Mrkšić, 1994: 50). Nakon 2000. godine, poljoprivrednici se sve ređe bave ovim delatnostima. Ne postoji više tolika potreba ni mogućnost da se trguje na sivom tržištu, što je tokom devedesetih godina, u vreme oskudice, bilo uobičajeno i neophodno. U periodu dve hiljadite, trgovinom se sve više bave članovi srednjih slojeva stanovništva, ali i kvalifikovani radnici. Nažalost, u ovom istraživanju ne postoje podaci o vrsti robe kojom se najčešće trguje na sivom tržištu, tako da se ne može utvrditi da li između nižih i srednjih društvenih slojeva postoji razlika u načinu obavljanja trgovinskih aktivnosti. Dalje, sva tri istraživanja pokazuju da se fizičkim radom najviše bave kvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

Očekivano je da se intelektualnim delatnostima bave pripadnici klase stručnjaka i nižih rukovodilaca. Njihov udeo se smanjuje u obavljanju poljoprivrednih neformalnih aktivnosti. Dakle, za razliku od devedesetih, članovi srednje klase nisu u tolikoj meri prinuđeni da na neformalnom tržištu obavljaju poslove ispod svojih kvalifikacija. Stručnost, znanja i socijalni kontakti koje poseduju im daju privilegovani položaj i na neformalnom tržištu rada, te oni obavljaju poslove u skladu sa svojim klasnim položajem. Na osnovu toga se može zaključiti da je sve manji raskorak između sivog i zvaničnog tržišta rada, u smislu da pojedinci koji pripadaju različitim društvenim slojevima imaju slične aktivnosti na formalnom i neregulisanom tržištu.

Sumarno, poređenje podataka iz dve godine je pokazalo da je došlo do značajnog smanjenja trgovinskih aktivnosti na neformalnom tržištu. Pripadnici ra-

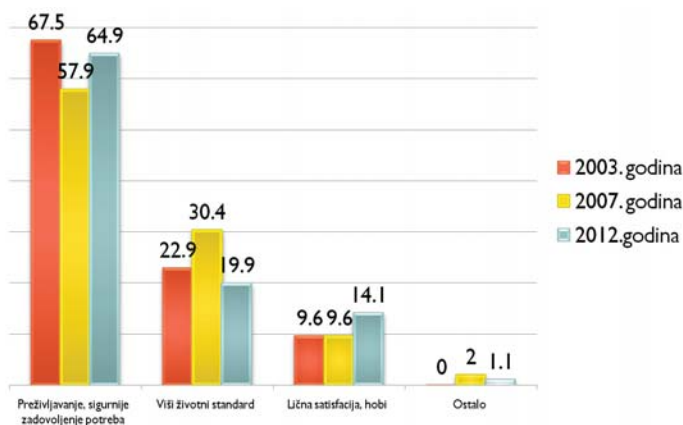
zličitih društvenih slojeva imaju različite aktivnosti na sivom tržištu. Slojevima nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika najviše su dostupni nekvalifikovani poslovi, dok se pripadnici srednje klase učestalije bave trgovinom i intelektualnim delatnostima.

Motivi učešća na sivom tržištu

U ovom delu rada će analizirati motivi koji se javljaju kod aktera na sivom tržištu u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije.

Poredeći podatke iz 2003. i 2007. godine, moglo bi se reći da se umanjio broj aktera kojima je cilj preživljavanje, odnosno zadovoljenje egzistencijalnih potreba. Ako uporedimo ove podatke sa rezultatima istraživanja iz devedesetih godina⁸, moglo bi se optimistički zaključiti da postoji lagani trend smanjenja ovog motiva među akterima na sivom tržištu. Pored toga, uvećao se i procenat onih kojima prihode sa neregulisanog tržišta omogućavaju poboljšanje životnog standarda. Međutim, već podaci iz 2012. godine daju potpuno drugačiju sliku: procenat onih koji su izjavili da prihode sa sivog tržišta koriste za zadovoljenje osnovnih životnih potreba se uvećava. Sa druge strane, opada procenat ispitanika kojima su neprijavljeni prihodi uvećavali materijalni položaj. Na ovim poslednjim podacima se uočava pogubno delovanje ekonomske krize na materijalni položaj domaćinstava. Bez obzira na ove oscilacije, u čitavom periodu nakon 2000. godine i dalje je osnovni motiv za angažovanje na sivom tržištu – opstanak.

Grafikon 2. Motivi učešća na sivom tržištu

⁸ Ranija istraživanja Ekonomskog instituta su pokazala da se tokom devedesetih 75% aktera na sivom tržištu anagažovalo zbog nemogućnosti da na drugi način zadovolji osnovne životne potrebe (Babović, 2009: 94).

Klasno-slojni položaj domaćinstva se odražava na motive zbog kojih se predstavnici slojeva uključuju na neformalno tržište. Ako se pogleda koji motivi dominiraju kod predstavnika različitih društvenih slojeva, uočava se očekivana pravilnost. U istraživanju iz 2003. godine, motiv preživljavanja i zadovoljenja osnovnih potreba dominira među pripadnicima poljoprivrednika, nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Kako su društveni slojevi situirani više na lestvici društvenog položaja, tako se češće javlja motiv za postizanje višeg materijalnog standarda. Kod sloja službenika i tehničara učestalo se javljaju oba motiva: za preživljavanje i sticanje boljeg materijalnog standarda. Među stručnjacima i nižim rukovodiocima već dominira motiv za sticanje višeg materijalnog standarda, a zatim sledi preživljavanje u nezanemarljivom procentu. Skoro polovina preduzetnika i samozaposlenih koji imaju neke neformalne aktivnosti njima se bave da bi poboljšali svoj materijalni položaj.

Zaključak

Na osnovu celokupne analize može se zapaziti da je i sivo tržište prošlo kroz korenite promene u posmatranom periodu. Najznačajnija promena je smanjenje obima sive ekonomije u poređenju sa devedesetim godinama, kada je dosegla ogromne razmere. Nakon tog turbulentnog perioda, stabilizacija ekonomskog i društvenog sistema u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije uticala je na smanjenje obima neformalne privrede. Dalje, empirijska analiza o raširenosti sive ekonomije pokazuje da se njen obim relativno ravnomerno smanjuje među pripadnicima svih društvenih slojeva. (Izuzetak je sloj poljoprivrednika.) Dakle, iako čini sastavni i značajni deo organizacije ekonomskog života, neformalna privreda nema pogubni sistemski karakter kakav je imala tokom poslednje decenije prošlog veka.

Nadalje, uočava se trend kristalizacije društvenih položaja, stoga neformalna privreda sve manje predstavlja kanal kojim se pojedinci mogu uzdići na lestvici društvene strukture, već dolazi do reprodukcije dominantnog klasnog odnosa modela u sivoj zoni. Neformalna zona poslovanja ne omogućava akumulaciju sredstava koja su dovoljna za socijalni uspon, već se siva ekonomija sve više prepliće sa formalnim tržištem rada. To znači da položaj na formalnom tržištu rada određuje mogućnosti i izgleda na neregulisanom tržištu. Dakle, podaci su potvrdili da prihodi i angažovanja u neformalnoj privredi povećavaju već postojeće društvene nejednakosti koje su uspostavljene, pritom ne stvarajući nove podele. Pripadnicima različitih društvenih slojeva koji imaju neformalne aktivnosti one služe da očuvaju životni standard sloja kojem pripadaju.

Situacije ekonomskih kriza, kao što je ova u kojoj se nalazimo, predstavljaju veliki izazov za proučavanje neformalne privrede. Zbog toga je potrebno dalje analizirati trendove na neformalnom tržištu koji nastaju pod uticajem globalnih trendova (promena na tržištu rada, globalne ekonomske krize) i njihovih implikacija u Srbiji. Neophodno je pratiti ulogu sive ekonomije u uslovima povećanog siromaštva, nezaposlenosti i dalje izgradnje formalnih i neformalnih institucija.

Literatura:

- Babović, M. i S. Cvejić. 2002. „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji”. *Sociologija*, 2/2002: 97-126.
- Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: ISIFF.
- Capecchi, V. 1989. “The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization in Emilia-Romagna”, in: Portes, A, M. Castells and L. A. Benton. *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. 189-215. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Castells, M. and A. Portes. 1989. “World Underneath: The Origins, Dynamic and Effects of the Informal Economy”, in: Portes, A, M. Castells and L. A. Benton. *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Crompton, R. 1998. *Class and stratification – An introduction to current debates*. Cambridge: Polity Press.
- Cvejić, S. 2002. „Neformalna privreda i post-socijalistička transformacija: ‘siva ekonomija’ u Srbiji 90-ih”, u: Bolčić, S. i A. Milić (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. 123-140. Beograd: ISIFF.
- Cvejić, S. 2006. „Strukturni efekti siromaštva u Srbiji”, u: Tomanović, S (ur.). *Društvo u previranju*. 21-31. Beograd: ISI FF.
- Cvejić, S. 2006b. *Korak u mestu, Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISIFF.
- Feige, E. L. 1990. “Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach”. *World Development* 18 (7): 989-1002.
- Gábor, I. 1997. “Too Many, too Small: Entrepreneurship in Hungary-Ailing or Prospering?”, in: Grabher and Stark (eds.). *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages and Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Hart, K. 2010. “Informal Economy”, u: Hart, K, J. L. Laville and A. D. Cattani. *The human economy*. 142- 153. Princeton; New York: Princeton University Press; Russel Sage Foundation.

- Kim, B. and Y. Kang. 2009. "The informal economy and the growth of small enterprises in Russia". *Economics of Transition*, 17, (2): 351–376. 2009.
- Krstić, G. 1998. „Uzroci i posledice sive ekonomije u Jugoslaviji”, u: Milosavljević, M. (ur.). *Socijalna politika u tranziciji*. 387-404. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije”, u: Milić, A. i dr. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 39-70. Beograd: ISI FF.
- Mrkšić, D. 1994. „Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura”, u: Lazić, M (ur.). *Razaranje društva*. 21-80. Beograd: Filip Višnjić.
- Portes, A. 1994. "The Informal Economy and Its Paradoxes", in: Smelser, N. and R. Swedberg(eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. 426-445. Princeton; New York: Princeton University Press; Russel Sage Foundation.
- Schneider, F. and D. H. Enste. 2002. *Hiding in the Shadows the Growth of the Underground Economy*. Washington D. C: International Monetary Fund.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.32(082)

316.42(082)

PROMENE osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije / priredili Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. - Beograd : Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa, 2013 (Beograd : Čigoja štampa). - 383 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm

Prema predgovoru radovi su predstavljeni na naučnom skupu Stratifikacijske promene u Srbiji, na osnovu rezultata empirijskog istraživanja koje je Institut za sociološka istraživanja izveo u okviru projekta Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-531-0020-9

1. Лазић, Младен [уредник]

a) Друштвена структура - Зборници - Србија

b) Друштвене промене - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 203097100